

УДК 070.449.7 (44=161.2)

ЧИТАЦЬКА ПОШТА ЕМІГРАЦІЙНОГО ЖУРНАЛУ ЯК ДЖЕРЕЛО ВИВЧЕННЯ ІСТОРІЇ ЗАРУБІЖНОГО УКРАЇНСТВА: НА МАТЕРІАЛАХ ПАРИЗЬКОГО ЖУРНАЛУ «ТРИЗУБ»

Аліна
ТИМОШИК-
СУДАРИКОВА
канд. н. із соц. комунік.

PR компанія NOBLET MEDIA CIS

вул. Ярославська, 56-А
04701, Київ, Україна

e-mail:
a.tymoshyk@nobletmedia.com

© Тимошик-Сударикова А., 2018

Уперше в журналістикознавстві об'єктом вивчення є читацька пошта періодичного друкованого видання української еміграції. Такий аналіз зроблено на основі ретельного вивчення архівних матеріалів та повної підшивки паризького українськомовного журналу «Тризуб», який заснував Симон Петлюра у Парижі 1925 року (журнал виходив щомісячно до 1940 року).

У загальній характеристиці редакційної пошти звертається увага на таку деталь: для спрощення підготовки дописів читачів редакція опублікувала вимоги до авторських рукописів: писати каліграфічним почерком або друкувати на одному боці аркуша із зазначення адреси автора та його ідентифікації.

Для повнішого аналізу всю читацьку пошту журналу поділено на дві групи: листи, опубліковані на шпальтах часопису; листи, які не публікувалися, але на які редакція готувала письмові відповіді.

Змістове наповнення листів аналізується за такими проблемними темами: прохання матеріальної допомоги; пошук адрес родичів, знайомих, котрі пропали безвісти; захист прав і майна одиноких людей, котрі потрапили в біду; прохання відшукати й надіслати на зазначені адреси потрібні книжки, вислати за оплату числа журналу; пропозиції пропагувати українську культуру серед чужинців; бажання підтримати різні благодійні акції українців; листи-сповіді, що не містять будь-яких прохань.

Окремо аналізуються письмові звернення до редакції від редакцій та установ. Такий аналіз дав можливість авторці охарактеризувати географію таких звернень, імена підписантів, перелік інституцій.

Аналіз змісту читацької пошти дав можливість виокремити найважливіші напрямки журналістської, видавничої, інформаційної, просвітницької діяльності цього журналу.

Цікавим є аналіз кількісних показників редакційної пошти: в середньому за рік до редакції надходило від 300 до 400 листів. Більшість із них публікувалася на шпальтах, на інші редакція давала письмові відповіді.

Продумана і систематична робота з листами читачів сприяла підвищенню авторитету видання на серед емігрантів, збільшувала число передплатників.

Ключові слова: редакція журналу «Тризуб», редакційна пошта, українська, еміграція передплата, читачі, дописувані, звернення через пресу, зарубіжне українство

EMIGRATION JOURNAL READERS' MAIL AS A SOURCE OF LEARNING ABROAD-LIVING UKRAINIANS' HISTORY: ON THE MATERIALS OF PARISIAN JOURNAL "TRYZUB" ("TRIDENT")

Alina Tymoshyk-Sudarykova

Candidate of Science in Social Communications

PR Company Nobel Media CIS

56-A Yaroslavska Str.

04701, Kyiv, Ukraine

e-mail: a.tymoshyk@nobletmedia.com

For the first time in journalism studies, readers' mail of Ukrainian emigration periodical becomes the object of research. Such analysis was done on the basis of detailed and thorough study of archive documents and full collection of Parisian Ukrainian language journal "Tryzub" founded by Symon Petliura in 1925 in Paris (the journal was issued monthly up to 1940).

In common characteristics of the editorial mail, the attention is paid to such a fact: for simplifying the preparation of readers' letters the editorial board published requirements to author's manuscripts: to write in copperplate handwriting or type on one side of a papersheet, giving author's address and identification data.

For more detailed and thorough analysis all the readers' mail was divided into two groups: letters, published in periodical's column; letters, not published but answered in written way. The letters content is analyzed according to such problem topics: requests for financial help; search of relative's addresses, who were missing; defense of rights and property of single people who got into trouble; requests to find and send necessary books to given addresses; propositions to popularize Ukrainian culture among foreigners; wish to support different charitable actions of Ukrainians; letters-confessions, which do not express any requests.

Written appeals to the editorial board from other editorial boards and institutions are analyzed separately. Such analysis gave the possibility to the author of the article to characterize the geography of such addresses, names of subscribers, list of institutions.

The readers' mail content analysis helped to single out the most important directions of journalistic, publishing, information, educational activities of this journal.

The analysis of quantitative coefficient of readers' mail seems to be interesting: on average the editorial board received 300–400 letters per year. The majority of them were published, others were answered to in written way.

Well-considered and systematic work with readers' letters contributed to the enhancement of journal's prestige among emigrants, increased the number of subscribers.

Key words: magazine "Tryzub", editorial board, readers' mail, Ukrainian emigration, subscription, readers, correspondents, address via press, foreign Ukrainians.

Постановка проблеми

В архівних колекціях колишніх спецфондів зберігається, а на шпальтах підшивок рідкісних на сьогодні періодичних видань української еміграції опубліковані сотні листів читачів або дописувачів до цих видань. В усьому цьому широкому за проблематикою і тематичним діапазоном масиві текстів міститься цінна інформація, що має відношення до теми історії зарубіжного українства. Зважаючи на те, що повна історія української еміграції ще не написана, вивчення й оприлюднення цієї проблематики є актуальним на сьогодні.

Стан розробки проблеми

Досі не маємо спеціального дослідження, присвяченого аналізу редакційної пошти друкованого періодичного видання в еміграції. Не виняток тут і один із найповажніших журналів української еміграції — заснований С. Петлюрою журнал «Тризуб», що виходив у Парижі упродовж 1925–1940 років. Лише принагідно цей часопис згадують у своїх працях А. Животко (1999), В. Михальчук (1999), О. Денека (2006), О. Богуславський (2007; 2008).

Завдання статті:

- виявити й проаналізувати неопубліковані листи до редакції журналу «Тризуб», які зберігаються в архівах;
- систематизувати та класифікувати опубліковані листи читачів на шпальтах журналу за проблемно-тематичним аспектом.

Виклад основного матеріалу

Один із характерних феноменів «Тризу́ба», який забезпечив йому тривале в часі існування і широку географію поширення, полягає в тому, що від перших його випусків у 1925 р. до останніх — у 1940-му — у кожному числі наявний постійний, відкритий і відвертий діалог із читачем. Така форма спілкування з найвіддаленішим, як правило, невідомим редакції, передплатником утвердилася відразу.

Загальна характеристика редакційної пошти. Редакція прагнула відгукуватися на будь-які листовні звернення своїх дописувачів, вбачаючи в цьому запоруку взаємної довіри й високої репутації в майбутньому. Прикладів можна навести чимало. Так, на прохання читача В. Архатки із маленького провінційного поселення Бруау редакція надіслала йому вказане число тижневика, однак пакет незабаром повернувся, оскільки дописувач вказав неправильну домашню адресу. Редакція вирішила звернутися до свого далекого прохача зі сторінок журналу з поясненням ситуації (число 7 за 1927 р.). У цій же замітці редакція просить своїх дописувачів подавати свої адреси та залучати нових передплатників.

Із часом пошта ставала насиченішою, різноманітнішою. Для впорядкування роботи з листами, прискорення підготовки до друку дописів редакція вже через півроку від початку виходу першого числа

розробляє своєрідні вимоги до рукописів, про що й повідомляє читачів. Серед найголовніших вимог зазначалося: рукописи, подані до редакції, повинні бути писані на однім боці аркуша на машинці або від руки. Редакція інформувала, що має право скорочувати рукописи. Ті з них, які не схвалювалися до друку, зберігалися в архіві редакції два місяці. Поверталися такі рукописи авторам на їх прохання і за їх кошт. За все опубліковане сплачували гонорар.

Наведемо ще один приклад того, як редакція дорожила довір'ям читачів і дбала про власну репутацію серйозної ідеологічної і культурно-просвітницької української установи. У відповідь на заклик матеріально підтримати випуск нового часопису чимало українців стали надсилати до редакції гроші у звичайних конвертах. Деякі з них нечесні працівники пошти розкривали і «забували» доставляти до редакції, або доставляли вже без грошових вкладень. «Тризубівці» поспішили повідомити про цю проблему своїх дописувачів в одному з випусків тижневика, настійно прохаючи надалі не надсилати коштів у звичайних поштових конвертах, а пересилати їх через банківські установи. Адміністратор часопису І. Косенко, отримавши від якоїсь бізнесової американської структури 50 дол., звертається зі сторінок журналу до жертводавців з проханням «якомога швидше вказати, на що саме прислані кошти» (числа 42 за 1927 та 57 за 1926 рр.).

Сповідуючи традиції української журналістики, де з-поміж найголовніших вирізняється особливо шанобливе ставлення до читача, редакція «Тризуба» не могла дозволити собі публікацію кожного нового числа з граматичними чи фактологічними помилками. Якщо такі й допускалися, то буквально наступного числа вміщувалося повідомлення про поправки. Наведемо кілька прикладів.

Число 36 за 1927 р.: «У числі 33 «Тризуба» сталася прикра друкарська помилка. «Маленький фейлетон» підписаний іменем нашого славного поета Олеся, в той час як мало бути Оаес».

Число 1 за 1931 р.: «В передовиці (ч. 1 від 1 січня) друкарським негодлядом випали деякі слова, а саме. На с. 3 рядок 14 згори слова «і козаків», отже мало бути: «... все військо, старшин і козаків, од головного привідці до останнього рядового».

Число 20 за 1926 р.: «В ч. 20 «Тризуба» на с. 4 рядок 16 надруковано: «Північно-західня, лісова Україна (Волинь, Київщина, Поділля)», а повинно бути: «Північно-західня, лісова Україна (Волинь, Київщина, Чернігівщина)»

Тоді такі публікації викликали довіру, повагу до нового друкованого видання в інших читачів. Із часом ця добра традиція української журналістики поступово стала губитися. На жаль, на шпальтах сьогочасних масових друкованих видань, які всуціль грішать не лише граматичними чи смисловими помилками, а нерідко й незакінченими

реченнями, неправильними переносами, мовними покручами, практично не зустрінеш жодної поправки чи вибачення перед читачем, як це робили в нелегких умовах еміграційної дійсності попередники нинішніх повпредів української журналістики.

Редакція від початку високо підняла планку своїх вимог до публікації будь-якого матеріалу, завжди відповідально ставилася до виконання своїх обов'язків перед читачами. Виходячи з цього, нерідко практикувалося вміщення пафосних звернень, покликаних розворушити почуття національної самопошани та самоповаги. Показовим у цьому плані є ось це звернення редакції, яке неодноразово друкувалося на шпальтах тижневика (витяг із числа 3–4 за 1940 р.): «Привертаємо увагу наших громадян, що перебувають у Франції, до конечної необхідності при залагодженню ріжних формальностей, отриманні паперів, виконанню військових обов'язків — настоювати перед одповідними владами на правильному зазначенню національності — у к р а ї н с ь к о ї. Це має принципіяльне значення, підкреслюючи активну участь українців, як свідомих синів своєї нації, в обороні країни, гостинністю якої вони користуються».

З однаковою увагою тут ставилися і до тих читацьких листів, які схвалювалися для публікації, і до тих, на які слід було відповідати через пошту, і до листів від громадських, наукових, просвітніх, політичних організацій та установ.

Для зручнішого аналізу характеру пошти «Тризуба» поділимо її на дві групи:

- перша — листи від фізичних осіб;
- друга — листи від організацій та установ.

У поле нашого зору потрапили листи двох напрямків: опубліковані на шпальтах часопису за весь період його існування, а також листи, віднайдені в архівах, які не публікувалися, але на які редакція обов'язково готувала письмові відповіді.

Виникає питання щодо кількісної характеристики редакційної пошти «Тризуба». Зведених статистичних даних у розрізі окремих років в архівних матеріалах віднайти не вдалося. Те, що облік отриманих листів ретельно вівся, свідчать помітки на оригіналах отриманих редакцією листів працівників адміністрації: у верхньому правому куті олівцем або чорним чорнилом позначені дата отримання листа та вхідний номер. У колекції документів «Український музей у Празі», що передана декілька років тому з Праги до Ценжавтрального державного архіву громадських об'єднань України (далі — ЦДАГОУ) в Києві, у справі 1116 зберігаються листи до тижневика «Тризуб» від осіб та організацій за 1925–1926, 1933–1934 та 1938 рр. Там пронумеровано 142 аркуші. З урахуванням віднайдених листів до «Тризуба» в іншому українському архіві — Центральному державному архіві вищих орга-

нів влади та управління України (далі — ЦДАВОБУ) в Києві — нами опрацьовано в загальній кількості близько 200 листів. Це — лише незначна частина всієї редакційної пошти, яка, очевидно, втрачена для історії назавжди. Якщо врахувати, що на одному з останніх листів 1933 р., одержаних редакцією 20 грудня, значиться вхідне число 343, то можна припустити, що в середньому за рік редакція отримувала від 300 до 400 листів.

Перша група — листи від фізичних осіб. Проблематику їх можна умовно згрупувати так: прохання матеріальної допомоги; пошук тимчасової чи постійної роботи; пошук адрес зниклих родичів, знайомих, захист заробленою нелегкою працею майна тих самотніх людей, хто потрапив у біду; прохання відшукати й надіслати на зазначені адреси потрібні книжки, вислати за оплату числа часопису; бажання пропагувати українську культуру серед чужинців; пропозиції підтримати різні благодійні акції українців; листи-сповіді, що не містять будь-яких прохань.

Детальніше охарактеризуємо перелічену вище проблематику листів до редакції.

Прохання матеріальної допомоги.

Редакція українського часопису була чи не останньою інстанцією, куди відважувалися звертатися емігранти, в яких уже зникала вся надія вижити. У переважній більшості листів — прохання не для себе, а для ближнього, хто через стан здоров'я не міг себе прогодувати.

Лист із Франції (число 2–3 за 1931 р.): «Серед робітників на металургійній фабриці... працює підстаршина Запорозької дивізії Яким Стромило, який є тяжко хворий на сухоти. Він з 1917 року аж до кінця був у складі нашої славної армії, і був кілька раз ранений у боях за волю України, потім перебував у таборах в Польщі, а врешті тяжка праця на шахтах і фабриках доконала здоров'я Я. Стромила. Зараз він без праці, хворий та без грошей. Отже, дуже прошу шановних громадян, а в першу чергу бойових товаришів Я. Стромила відгукнутися на горе і допомогти врятувати молоде життя цієї людини». Цього листа підписав не хтось із родини, а бойовий побратим колишнього старшини українського війська сотник Юрій Конників.

Лист зі Швейцарії з нерозбірливим підписом: «Становище моє тут в горах, на висоті 2000 метрів, забутого Богом і людьми, ужасаюче... Доки було можливо, я терпів, тепер не має сил мерзнути на морозі, я ж хворий... Я звертаюсь до високоповажних Панів В. Прокоповича і О. Шульгина з проханням допомогти нещасній, самотній, хворій людині». Нерідкими були листи-прохання про матеріальну допомогу українським студентам, які навчалися в різних університетах Європи. Так, Голова Національного Союзу Українських Студентів у Бельгії А. Кішка поділився в листі тривогою про долю п'ятох студентів-українців

Лювенського католицького університету, які не мають нині можливості заплатити за гуртожиток та харчі. «Студентство мусить знайти належне зрозуміння у всіх верстах нашого народу, — наголошує автор листа. — Просимо допомоги у наших, а не лише надіятися на чужинців». Епіграфом цього листа голова студентської спілки взяв такі промовисті слова: «Добуте довір'я й пошану серед чужих збережуть або зруйнують лише свої» (ЦДАГОУ. Ф. 269. Оп. 1. Спр. 1116, арк. 4).

Про початкові поневіряння молодих утікачів з України, які стали студентами в університетах Бельгії, і які пізніше ствердили себе і українську справу в чужомовному оточенні, створивши в період між двома світовими війнами діяльні громадські організації, окрім Національного Союзу українських студентів ще й інші — Спілку української молоді, Український допомогивий комітет, Український християнський рух, Українське науково-освітнє товариство, Товариство Св. Софії — віднаходимо немало цінної інформації в книзі спогадів безпосереднього учасника тих подій, одного з таких студентів, за кого просив Голова товариства, уродженця села Конюхи на Тернопіллі Миколи Когута «Дорогами чужини» (Когут, 2007).

Подібні листи до тижневика були своєрідною емоційною домінантою, приводом до роздумів, закликом до українців єднатися, допомагати одне одному в тяжкі житейські хвилини, від яких на чужині не захищений ніхто.

Пошук тимчасової чи постійної роботи.

В листах-зверненнях до редакції українські емігранти здебільшого шукали будь-яку роботу у Франції. Рідше йшлося про пропозиції щодо неї в далеких країнах. З цього приводу цікавим виявився лист із Персії, куди доля закинула Юрія (прізвище написано нерозбірливо), адресоване адміністратору редакції І. Косенку: «Чеське Товариство Skodaworks бере у Персії великі роботи по побудові залізничних мостів і декілька цукроварів. Сповістіть про це «Український інженер», може, пощастить улаштувати кого з наших на ці роботи» (ЦДАГОУ. Ф. 269. Оп. 1. Спр. 1116, арк. 22). В наступному листі зазначений автор пропонує І. Косенку, по можливості, зустрітися з представниками Персії в Парижі і замовити перед ними слово про роботящих, але бездомних українців.

Редакція часопису нерідко сприяла пошукам українських емігрантів нового місця роботи, житла, зокрема у Франції. Особливо актуальними були такі публікації для випускників вищих українських шкіл у Чехо-Словаччині, яких випускалося в ті роки немало, але які не завжди змогли знайти застосування набутим знанням у країнах Східної Європи.

Пошук адрес родичів, знайомих, котрі пропали безвісти; захист майна одиноких людей, котрі потрапили в біду.

За умов, коли періодичне друковане видання ставало чи не єдиним засобом комунікації, сюди зверталось немало зневірених в усьому емігрантів як до авторитетної інстанції зі своєю останньою надією. І тепер не можна читати без хвилювання листи-звернення ось такого змісту (число 15 за 1928 р.): «Хто знає, чи живі і де перебувають Кравченко Кость Васильович (народився 1897 на Київщині), пропав 1919 р. та Кравченко Іван (народився 1893), пропав 1918. Шукає їх мати та сестра. Адреси їх просять подати до редакції „Тризуба”».

А ось конкретний приклад безпосередньої участі самої редакції у вирішенні долі українця, який потрапив у біду. В одинокого робітника ферми однієї з віддалених провінцій у Франції П. Довженка стався серцевий напад, його госпіталізували. Коли про цей факт стало відомо в редакції, адміністратор І. Косенко звернувся з листом-проханням до голови української громади на Рів'єрі Є. Бондаря терміново виїхати до хворого й постаратися хоч чимось допомогти. Незабаром редакція отримала листа від Бондаря з інформацією про виконане прохання: «Він вибув на чотири місяці. У нього зосталася худоба, цебто кури та деяке майно. Я поїхав до нього на його мініатюрну ферму. Курей 70 штук забрав сусіда, в якого своїх нічим годувати, а в п. Довженка грошей теж немає» (ЦДАГОУ. Ф. 269. Оп. 1. Спр. 1116, арк. 36). Автор листа пропонує редакції, по видужанні П. Довженка, допомогти підшукати йому, як палкому любителю бібліотечної справи місце бібліотекаря, і цим самим заборонити йому тягати мішки на собі по 20 кілометрів».

Прохання відшукати й надіслати на зазначені адреси потрібні книжки, вислати за оплату числа часопису.

Не опублікована на сторінках часопису читацька пошта засвідчує, що його читачі, переживаючи матеріальну скруту, переймалися не лише хлібом насущним. До редакції вони нерідко зверталися за сприянням у придбанні книг, газет та журналів. Наведемо витяги з кількох листів.

Лист від І. Матковича з Кишинева: «Прошу редакцію періодично публікувати на сторінках «Тризуба» список книжок, виданих різними мовами в світі, які можуть мати відношення до української справи. Цим цікавляться певні громадяни, а в нашій дірі нічого такого не дізнаєшся» (Центральний державний архів України. Ф. 269. Оп. 1. Спр. 1116. Арк. 3). На оригіналі листа — чорнильною ручкою зазначено: «Одержано 8.08.27».

Лист від Мирона Поліщука з Корсіки: «Щиро Вас прохаю передати п'ять франків, котрі ви отримали в цьому листі, для редакції «Тризуба» й просити, щоб вони вислали мені «Тризуб» за останні чотири неділі остатнього місяця цього року» (ЦДАГОУ. Ф. 269. Оп. 1. Спр. 1116, арк. 32).

Лист подібного змісту від М. Лисак з Берліна: «Прошу мені вислати вашу часопись і скільки коштує місячна чи тримісячна передплата і як

виходить раз в тиждень чи може щоденно. По отриманню часописьма першого вишлю передплату» (ЦДАГОУ. Ф. 269. Оп. 1. Спр. 1116,, арк. 33).

У редакційній пошті цієї тематики немало свідчень справжнього вболівання за долю українського друкованого слова. У згаданому вже листі до адміністратора редакції від Є. Бондаря з Рів'єри йшлося також і про долю унікальної бібліотеки, зібраної хворим робітником-фермером П. Довженком, яка була врятована для української справи самим Є. Бондарем: «Побачив, що бібліотека лежить на дворі укрита папером та мішками. Я їх забрав, погрузив і привіз до себе в ательє. Бібліотеку я забрав, видатки і турботи беру на себе. Я маю за велику шану зберігати ці книжки, бо то на користь України. Було б бажано, в інтересах загальнонаціональної справи, мати скрізь бібліотеки, та при їх лектора, котрий би знайомив наших українців з їх історією. На великий жаль, багато українців, котрі тільки називають себе українцями, а з боку історичного не знають нічого» (ЦДАГОУ. Ф. 269. Оп. 1. Спр. 1116, арк. 36).

В одному з листів до редакції містилося прохання надіслати не «Тризуб», а канадську українськомовну газету «Український Голос». Цікавою є приписка читача з нерозбірливим почерком: «Прошу пришліть якнайскоріше, щоби Свята Різдвяні були веселіші» (ЦДАГОУ. Ф. 269. Оп. 1. Спр. 1116, арк. 50).

Бажання пропагувати українську культуру серед чужинців.

На перший погляд може здатися, що листи з такими побажаннями в умовах тяжкої матеріальної скрути й невпевненості в завтрашньому дні були випадковими. Але їх в редакційній пошті зустрічається немало. Так, небайдужий до долі українства на еміграції пан Поліщук з Корсіки просить редакцію повідомити, де можна купити грамплатівки із записами української народної музики та пісень і якою є їх ціна: «Коли не дуже дорого, то я тут займуся продажем платівок. Хоч по собістоїмості, аби лише зробити пропаганду чим тільки можливо» (ЦДАГОУ. Ф. 269. Оп. 1. Спр. 1116, арк. 49).

За дорученням Товариства українців Литви до редакції звернувся Л. Задорожний. Повідомивши про успішний виступ українського хору перед латишами в Ризі, він висловлює прохання громади: надіслати сольові пісні для сопрано та баритона, грамплатівку пісні «Ой, Дніпре мій, Дніпре, широкий та дужий» та посприяти в придбанні для учасників хору українського національного одягу: «Дуже жалкую, що мені так і не прислали української жіночої сорочки... Латвійки були на першому вечорі в національних костюмах, а наше жіноцтво нічим не мало на це відповісти. Дуже добре було б, щоб хоть на цей раз щось подібне одержати». Що ж до концерту, то автор листа наголошує: «Перший вечір-концерт, про який я вже Вам писав раніш, був вдачним і мав великий успіх. Це було дійсне об'єднання латвійців з українцями. На концерті

були відомі латвійські діячі. Товариство наше збільшується в кількості. І поволі набирає сили» (ЦДАГОУ. Ф. 269. Оп. 1. Спр. 1116, арк. 16–17).

Пропозиції підтримати різні благодійні акції українців.

Серед численних благодійних акцій, які проводили українські громадські організації, — збір коштів на побудову української церкви в Парижі. Організатори цієї справи прагнули, щоб більше українців знали про цю акцію й могли особисто відгукнутися на неї. Для цього поширювався серед громадянства спеціальний підписний лист. Про заповнення одного з них і йдеться в листі до редакції від пана Ковтуна: «Прошу дописати до списку панів, котрі внесли мені гроші на церков та Братство і надрукувати разом в «Тризубі»: п. Фастівець 10 фр., Мещанінець 5 фр., Крижанівський 5 фр., Фисун 5 фр., Параска Рисак 10 фр., Поломарчук Д. 10 фр., Марія Ждан 5 фр. Разом 50 фр. І раніше 54. Вчора зібрано більше 100 фр. Спис надішлю, коли отримаю гроші від Фастівця, котрому передав підписний лист. Прошу попросити пана Прокоповича, що комісія згодилась іменуватися Комітетом Церковним в Парижі, а тому відозву прошу писати від імени Голови Церков. Комітету в м. Парижі, бо другі назви не підходять. Крім того ласкаво прошу повідомити, скільки редакція возьме грошей на відозву в 100 примірників. Я гроші міг би уплатити зараз, одночасно з відповіддю прошу переслати відозву, котра могла бути доповнена паном міністром» (ЦДАГОУ. Ф. 269. Оп. 1. Спр. 1116, арк. 17).

Не можна не звернути увагу на те, як в українській діаспорі цінувалася кожна громадська копійка, з якою відповідальністю ставилися організатори до зданих добровільних пожертв тими, хто заробив їх нелегкою працею. А ще в листах цієї тематики проявляється невідробна щирість авторів, переконлива віра у важливості виконання громадського доручення. Керівник української громади в Греноблі просить редакцію сказати пару добрих слів про їхню працю: «Долучаю два фото, хору і друге — Ради української громади, якщо можна — вмістіть у «Тризубі». Про хор напишіть, що виступав осінню минулого року з концертом в Брент, співали не зле, але збору не зробили, бо помешкання було відкрите. До другого фото, то отой, що з бородою посередині, Балабан (недавно вмер) читав нам виклад історії України з III віку до Козаччини. Матеріал для викладу він брав із Турецької Національної бібліотеки в Константинополі, коли там був та спирався на арабських істориків, яких він розкопав теж у Царгороді. Зміст його викладу, написаний ним самим, передаю до Бібліотеки ім. С. Петлюри. Коли фото умістите чи ні, передайте до Бібліотеки» (ЦДАГОУ. Ф. 269. Оп. 1. Спр. 1116, арк. 70).

Листи-сповіді, що не містять будь-яких прохань.

Це дуже цікавий і різноманітний за змістом блок листів. Якщо колись вони будуть опубліковані, сучасний читач матиме більше змоги

об'єктивно й неупереджено уявити внутрішній світ емігрантів, їхні мораль, переконання, пошуки самих себе на чужині.

Значна частина таких листів, що вперше віднайдені в архівних теках, — це сповіді про пережите й переосмислене ними — бездомними й бездольними емігрантами в умовах, які були надто важкими для виживання. В них справді не міститься ні прохань, ні побажань надрукуватися. Людям просто хотілося перед кимось висповідатися. Такі споді живили сили цих людей, не давали можливості морально деградувати й остаточно зневіритися.

Одна з таких житейських сповідей — лист від Юрія з Персії. 1920 р. ще зовсім юним його арештовує Єлисаветградський ВЧК за симпатії до українського національно-визвольного руху, переводить до Лук'янівської в'язниці суворого утримання у Києві. Звідти юнакові вдалося втекти за кордон. З Кам'янця-Подільського евакуювався до Польщі, а далі — до Персії. Там влаштувався працювати у телеграфному агентстві. Потім змушений був виїхати на сільськогосподарські роботи. «Зранку до ночі в полі. Жив у палатці. Місцевість, де працював, була малярійною. Захворів і сам. Лише дякуючи Богові, три роки витримав, другі ж давно повтікали, немало й повмирало». Незважаючи на пережите, ця молода людина не втратила оптимізму. Про це — далі в листі: «Мое переконання: коли прийде час повертатися додому, не буде тих партійних сварок, які були раніше і крім того осередок Державного апарату, більш підготовиться, ніж було це в роках 1918–1920. Чужинці нас більше знають й коли наступить час, наввипередки будуть «визнавати», бо ж до України мають зацікавлення всі держави як політично, так і економічно» (ЦДАГОУ. Ф. 269. Оп. 1. Спр. 1116, арк. 23).

Ще один фрагмент листа (прізвище автора написано нерозбірливо), із китайського міста Тяньцзінь-Хини, куди доля закинула багатьох українців: «Почну з гіркої правди про місцеве українство, коли його так можна назвати. Більшість з них лічить себе малоросами. До таких належать артисти Лаврівський, Давидова, Кармелюк-Каменська і ще декілька осіб... Вони ставлять «малоросійські» спектаклі..., але ці спектаклі служать на втіху кацапам, бо майже в кожному з них старі наші писателі виставляли селян взагалі з не дуже гарного боку: в більшості з них головну роль відгравала горілка, танці й співи. Але тоді як останніми ми можемо похвалитися на весь світ, перші дві, особливо горілка, завжди буди темною плямою на більшості творів бувших українських письменників. Це служило темою для більшості кацапських анекдотів про різні українські справи життя». (ЦДАГОУ. Ф. 269. Оп. 1. Спр. 1116, арк. 24).

Автор наступного листа — Сергій Окатий з французької провінції вирішив просто поділитися з редакцією своєю втіхою від того, що вдалося все ж зачепитися на чужині й своєю тяжкою працею здобути певний

статок і стабільність: «Ферму маю в 35 гектарів, винограду 5 гектарів, скотини маю 10 шт. і 2 теляти, які продам по половині з господарем. Ферма над доброю дорогою і містечко Монклар, в якому школа, дітям близько, 5 минут ходу» (ЦДАГОУ. Ф. 269. Оп. 1. Спр. 1116, арк. 59).

Досі йшлося про означену нами першу групу листів — від фізичних осіб. Тепер охарактеризуємо другу групу письмових звернень до редакції — від організацій та установ. Географія таких звернень, імена підписантів, перелік інституцій засвідчує, що журнал від початку заснування своєю послідовною редакційною політикою поступово, але впевнено набував репутації серйозного, поважного, авторитетного друкованого органу.

Аналіз змісту цієї частини редакційної пошти дає змогу виокремити кілька важливих напрямків журналістської, видавничої, інформаційної, просвітницької діяльності, за якими окреслюється незаперечне лідерство «Тризуба» серед інших періодичних українських видань в еміграції міжвоєнного періоду.

1. «Тризуб» як авторитетне інформаційне та довідково-бібліографічне джерело. До редакції постійно зверталися українські видавці Європи та Америки з проханням пошуку чи підтвердження важливих фактологічних даних, призначених для публікації в довідкових виданнях. Характерне з цього приводу листування з редакцією видавців і упорядників видавництва «Українська Загальна Енциклопедія» зі Львова. Ось обсяг роботи, яку належало здійснити співробітникам «Тризуба» (варто зауважити — на безоплатних засадах) у вільний від виконання своїх прямих обов'язків час, виконуючи прохання львівських видавців: «Передовсім щиро дякуємо за цінні відомості про Еммануїла Евена, які ми справді знайшли в згаданому Вами числі «Тризуба». А тепер просимо не погніватися за дальшу сміливість турбувати Вас нашими справами... Саме хочемо просити Вас роздобути нам біографічні дані оцих діячів: 1. Сен-Жюлієн, фр. Подорожник, автор «Мальовничої подорожі по Росії», де описав Київщину, Одещину та укр. степи. Помер 1870. Коли народився? 2. Тібо Жан-Батіст, чернець-августин, сучасний дослідник давнього візантійсько-церковного співу. Коли народився. Чи живе? 3. Фрейденберг, полковник, начальник штабу французької окупаційної армії в Одесі 1918–19 роках, вів переговори з представниками Директорії, виконавець волі Франції, хотів примусити українців підлягати російським реакційним генералам. Коли народився, ім'я? Додатково просимо роздобути дату народин українського архітекта Миколи Шумицького, що від 1918 живе в Парижі» (ЦДАГОУ. Ф. 269. Оп. 1. Спр. 1116, арк. 14).

Наступний лист від цього видавництва надійшов 8 листопада. В ньому — прохання «роздобути дату народин генерал-хорунжого

Генерального штабу УНР Марка Безручка» (ЦДАГОУ. Ф. 269. Оп. 1. Спр. 1116, арк. 15).

2. «Тризуб» як засіб поширення серед емігрантів та чужинських бібліотек в усіх країнах світу виданих різними українськими видавництвами книг та періодичних друкованих органів. Не буде перебільшенням ствердити, що такої, власними зусиллями створеної, розгалуженої мережі поширення свого видання, а також організованої на професійній основі кореспондентської сітки зарубіжних представництв як «Тризуб» не мав жоден українських журнал чи газета на європейських теренах у 20–30-х роках ХХ ст.

Серед численних звернень такого характеру виділимо фрагмент листа засновника видавництва «Наша культура» у Варшаві, колишнього міністра освіти та віровизнань уряду УНР І. Огієнка: «Звертаюсь до Вас із сердечним проханням допомогти поширити «Рідну Мову» по Франції. «Рідна Мова» виконує велике культурне завдання, так незмірно потрібне нам для нашого державного будівництва. Еміграція потроху забуває свою рідну мову, а особливо діти. «Рідна Мова» будить закохання до своєї мови й навчає мови літературної. З 1934 р. на сторінках «Р. М.» відкриватиметься систематичний курс початкової граматики всеукраїнської літературної мови для батьків і дітей; збільшую розмір «Р. М.» і даю фотографії. Знімки з стародавніх пам'яток. Для Франції передплата позостається без зміни: 30 франків річно. Думаю, що Ви глибоко розумієте це значення «Рідної Мови», а тому й візьметеся за її розповсюдження... При «Тризубі» є книгарня, отож там можна й продавати.

Ви маєте зв'язки зі всіма скупченнями української еміграції — пустить туди «Р. М.» (сердечно прошу написати мені, хто в Болгарії і Сербії міг би зайнятися «Р. Мовою»)? Посилаю Вам дві оповістки і сердечно прошу видрукувати їх» (ЦДАГОУ. Ф. 269. Оп. 1. Спр. 1116, арк. 21).

Варто підкреслити, що адміністратор «Тризуба» І. Косенко, до кого звертався І. Огієнко, добре знав колишнього міністра і ректора Кам'янець-Подільського українського університету ще по кам'янецькій добі співпраці з ним, тому ніколи не відмовляв у проханнях своєму колишньому соратнику: тема варшавської «Рідної Мови», її головного об'єднавчого гасла «Для одного народу — одна літературна мова, один правопис» були постійно присутні на сторінках паризького журналу (Тимошик М., 2000, с. 373).

Показовим у цьому відношенні є лист від Українського економічного бюро. Випустивши для проби першу книгу на економічну тематику, керівництво цього бюро, не домовившись наперед із адміністрацією «Тризуба», надсилає на його адресу пачку своїх книг і рахунок на оплату їх вартості. В листі — приписка: «Прикладаємо рахунок на книжки. Ласкаво просимо розрахуватися якнайшвидше — бюро має великий борг у друкарні за їх видання. При нагоді

пропонуємо вам закупити у нас по зниженій ціні зл. 1 — за прим. більшу кількість II-го річника за готівку, який безперечно ви легко продасте поміж нашою еміграцією або кинете для цілей пропаганди поміж чужинців» (ЦДАГОУ. Ф. 269. Оп. 1. Спр. 1116, арк. 4). Незважаючи на відсутність попередньої домовленості на такі фінансові операції з маловідомими партнерами, редакція все ж оплатила рахунок на вислані книжки і погодилася з пропозицією Українського економічного бюро викупити в нього ще й 20 примірників випущеного раніше річника, надіславши на адресу цієї організації кошти в сумі 7 франків. Про цей йдеться в листі-відповіді редакції [ЦДАВОВУ. Ф. 3537. Оп. 1. Спр. 1, арк. 5).

3. «Тризуб» як надійне видання для розміщення ефективної реклами. За нашими підрахунками, звернення рекламного характеру складають третину цього блоку редакційної пошти. Здебільшого вони стосуються реклами діяльності видавництва, окремих новинок друкованої продукції. Частина з таких оголошень редакція вмещувала без оплати, частину — за зниженими розцінками. Прохання щодо необхідності знижок пояснювалися замовниками непростим фінансовим становищем. Про типовий зміст таких звернень свідчить лист керівника української книгарні у Відні Теодора Савули: «Просимо надрукувати наше оголошення п'ять разів що друге число... і поррахувати нам якнайбільшу знижку. Ми докладаємо до книгарні чимало грошей і труду, щоби удержати її за кордоном для нашої еміграції і тому просимо у Вас піддержки у цьому ділі» (ЦДАВОВУ. Ф. 3537. Оп. 1. Спр. 2, арк. 27).

Певну кількість оголошень адміністрація приймала для вмещення на шпальтах тижневика за ту ціну, яку пропонували самі замовники, виходячи з їхніх можливостей: «Ми б хотіли, щоб програми на наше святкування були не дорожче 50–60 фр. Зміст програми прикладаємо. Повідомте, якщо в таку ціну не вкладетеся, будемо робити їх на шопіграфії. Разом з тим просимо зробити переклад програми французькою мовою і видрукувати на машинці примірників 20» (ЦДАВОВУ. Ф. 3537. Оп. 1. Спр. 2, арк. 21).

4. «Тризуб» як архівна організація для збереження документальних матеріалів про діяльність різноманітних українських еміграційних організацій, наукових, просвітніх, політичних, культурологічних діячів. Достойно оцінюючи авторитет журналу та зважаючи на непевне своє майбутнє становище в країнах розселення після поразки національно-визвольних змагань, немало українських організації та окремих осіб надсилали до редакції свої матеріали не стільки для публікації, скільки з метою їх надійного збереження для історії. У цьому блоці архівних документів привертає увагу добірка цінних з історичного боку рукописів різних осіб, зібраних і переданих для «Тризуба» останнім бібліотекарем бібліотеки імені

С. Петлюри в Парижі І. Рудичівим. Вони зберігаються в окремій теці, що потрапила до ЦДАВОВУ під назвою «Статті, інформації та оповідання антирадянського змісту, зібрані Рудичівим І.». (ЦДАВОВУ. Ф. 3537. Оп. 1. Спр.1. Арк. 4). Серед них — рукописи, що мають промовисті назви «Советський патріотизм: коментарі окремих передач більшовицького радіо», «Хто панував над нами», «Україна в боротьбі», «Розклад Червоної Армії у світлі офіційних большевицьких документів» (таємний звіт начальника 3-го відділу військової частини 2.821 ст. лейтенанта Державної Безпеки Мисліцького про моральний стан у військових частинах, що були під його доглядом, про голодування бійців Червоної Армії), машинопис статті без назви про те, що в одному із захоплених українських міст німецьке військо застало свіжі сліди роботи НКВД ГПУ: приміщення для арештованих було завалено сотнями трупів.

В окремій папці містяться тижневі звіти про діяльність українського клубу «Ротари» в Белграді (ЦДАВОВУ. Ф. 3537. Оп. 1. Спр. 5). Саме з таких матеріалів, з яких редакція черпала фактичний матеріал для підготовки реакційних статей.

Підсумовуючи свою роботу за перші п'ять років існування «Тризуба» (число 39 за 1930 р.), редакція з-поміж інших своїх найголовніших здобутків виділила те, «що майже не відомо широкій публіці — роботу з читачами та читацькою поштою». Вона є, на думку автора статті І. Заташанського, «чи не найінтереснішим елементом оцінювання при спробі встановити об'єктивну вартість першого українського видання у Франції».

Висновки

Основна проблематика редакційної пошти (окрім призначених до друку різножанрових публікацій), за якою можна вивчати історію зарубіжного українства, є такою: прохання матеріальної допомоги; пошук тимчасової чи постійної роботи; пошук адрес зниклих родичів, знайомих, захист майна тих самотніх людей, хто потрапив у біду; прохання відшукати й надіслати на зазначені адреси потрібні книжки, вислати за оплату числа часопису; бажання пропагувати українську культуру серед чужинців; пропозиції підтримати різні благодійні акції українців; листи-сповіді, що не містили ніяких прохань.

У середньому на адресу редакції надходило від 300 до 400 листів на рік; найбільша за обсягом кількість листів — від фізичних осіб, менша — від установ та організацій.

Тривала в часі й результативна діяльність редакції «Тризуба» у чужомовному оточенні в один із найскладніших періодів існування української еміграції забезпечила цьому часопису в західному світі репутацію одного із авторитетних та впливових періодичних друкованих органів зарубіжного українства.

ЛІТЕРАТУРА

- Богуславський, О. (2007). Громадська ініціатива в питаннях консолідації української політичної еміграції на сторінках паризького часопису «Тризуб». *Збірник праць Науково-дослідного центру періодики. Вип. 15* (с. 195–211). Львів.
- Богуславський, О. (2008). *Преса міжвоєнної української еміграції і боротьба за незалежність України: історичний шлях, досвід, дискусії: монографія*. Запоріжжя : Просвіта.
- Денека, О. (2006). *Українська еміграційна преса у Франції 20–30-х років ХХ ст.: становлення, розвиток, проблематика: дис... канд. філол. наук: 10.01.08*. Львівський нац. ун-т ім. І. Франка. Львів.
- Животко, А. (1999). *Історія української преси* (М. С. Тимошик, Упор., авт. іст.-біогр. нарису та приміт.). Київ : Наша культура і наука.
- Когут, М. (2007). *Дорогами чужини*. Тернопіль : Лілея.
- Лист Голови Національного Союзу Українських студентів (НаСУС) у Бельгії А. Кішки до редакції «Тризуба» від 15 вересня 1932 р. з проханням допомоги (арк. 4). ЦДАГОУ. Ф. 269. Оп. 1. Спр. 1116. Київ.
- Лист Є. Бондаря до адміністратора часопису «Тризуб» І. Косенка від 10 грудня 1933 р. про долю українців на чужині (арк. 36). ЦДАГОУ. Ф. 269. Оп. 1. Спр. 1116. Київ.
- Лист І. Матковича до адміністратора часопису «Тризуб» І. Косенка від 27 червня 1927 р. з проханням знайти книгу (арк. 3). ЦДАГОУ. Ф. 269. Оп. 1. Спр. 1116. Київ.
- Лист І. Огієнка до редакції тижневика «Тризуб» від 28 листопада 1933 р. з проханням сприяння поширення журналу «Рідна мова» (арк. 21). ЦДАГОУ. Ф. 269. Оп. 1. Спр. 1116. Київ.
- Лист керівника української громади в Греноблі до редакції журналу «Тризуб» від 2 січня 1934 р. про культурологічні акції українців (арк. 70). ЦДАГОУ. Ф. 269. Оп. 1. Спр. 1116. Київ.
- Лист Л. Задорожного з Латвії до адміністратора журналу «Тризуб» І. Косенка від 19 листопада 1933 р. з проханням посприяти придбати українські національні костюми для хору та про підтримку акції на поміч голодуючим в Україні (арк. 16–17). ЦДАГОУ. Ф. 269. Оп. 1. Спр. 1116. Київ.
- Лист львівського видавництва «Української Загальної Енциклопедії» до редакції тижневика «Тризуб» від 25 жовтня 1933 щодо співробітництва (арк. 14). ЦДАГОУ. Ф. 269. Оп. 1. Спр. 1116. Київ.
- Лист львівського видавництва «Української Загальної Енциклопедії» до редакції тижневика «Тризуб» від 8 листопада 1933 щодо співробітництва (арк. 15). ЦДАГОУ. Ф. 269. Оп. 1. Спр. 1116. Київ.
- Лист М. Лиска з Берліна до редакції «Тризуба» від 27 листопада 1933 р. з проханням вислати журнал (арк. 33). ЦДАГОУ. Ф. 269. Оп. 1. Спр. 1116. Київ.
- Лист Мирона Поліщука з Корсіки до співробітника журналу «Тризуб» І. Родичева від 27 листопада 1933 р. з проханням вислати журнал (арк. 32). ЦДАГОУ. Ф. 269. Оп. 1. Спр. 1116. Київ.
- Лист паризької української громади до редакції тижневика від 29 травня 1934 р. щодо друкування програми (арк. 21). ЦДАВОВУ. Ф. 3537. Оп. 1. Спр. 2. Київ.
- Лист п. Ковтуна до редакції журналу «Тризуб» від 4 грудня 1933 р. з підтримкою благодійної акції (арк. 16–17). ЦДАГОУ. Ф. 269. Оп. 1. Спр. 1116. Київ.
- Лист С. Окатого до редакції журналу «Тризуб» від 28 грудня 1933 р. про успіхи українського фермера (арк. 59). ЦДАГОУ. Ф. 269. Оп. 1. Спр. 1116. Київ.

- Лист Української книгарні Теодора Савули у Відні до редакції тижневика «Тризуб» від 7 лютого 1933 р. з пропозицією співробітництва (арк. 27). ЦДАВОВУ. Ф. 3537. Оп. 1. Спр 2. Київ.
- Лист Українського економічного бюро до редакції «Тризуба» від 12 вересня 1933 р. з оплаченим рахунком за книги (арк. 4) ЦДАВОВУ. Ф. 3537. Оп. 1. Спр 1. Київ.
- Лист читача із китайського міста Тяньцзінь-Хини до редакції «Тризуба» від 14 грудня 1933 р. про місцеве українство (арк. 22-25). ЦДАГОУ. Ф. 269. Оп. 1. Спр. 1116. Київ.
- Лист читача до редакції від 21 грудня 1922 р. з проханням про подарунок на Рідзвяні свята — ЦДАГОУ. Ф. 269. Оп. 1. Спр. 1116. Арк. 50.
- Лист Юрія К. з Персії адміністратору «Тризуба» І. Косенку від 28 листопада 1933 р. про умови життя емігрантів із записом розповіді від утікачів з України про голодомор (арк. 22–25). ЦДАГОУ. Ф. 269. Оп. 1. Спр. 1116. Київ.
- Михальчук, В. (1999). *Українська бібліотека ім. С. Петлюри в Парижі: заснування, розвиток, діяльність (1926–1998)*. Київ: Вид-во ім. О. Теліги.
- Статті, інформації та оповідання антирадянського змісту, зібрані Рудичівим І. Поч. 1941 (арк. 1–97). ЦДАВОВУ. Ф. 4362. Оп. 1. Спр. 22. Київ.
- Тижневі звіти про збори, що відбувалися в клубі «Ротари» в Белграді (арк. 64–97). ЦДАВОВУ. Ф. 3537. Оп. 1. Спр 5. Київ.
- Тимошик, М. (2000). *«Лишусь навіки з чужиною...»: Митрополит Іларіон (Іван Огієнко) і українське відродження*. Київ; Вінніпег.

REFERENCES

- Bohuslavskiy, O. (2007). Hromadska initsiatyva v pytanniakh konsolidatsii ukrainskoi politychnoi emihratsii na storinkakh paryzkooho chasopysu «Tryzub» [Public initiative on the consolidation of Ukrainian political emigration on the pages of the Parisian magazine “Trident”] (pp. 195–211). *Zbirnyk prats Naukovo-doslidnoho tsentru periodyky*. Vyp. 15. Lviv [In Ukrainian].
- Bohuslavskiy, O. (2008). *Presa mizhvoiennoi ukrainskoi emihratsii i borotba za nezalezhnist Ukrainy: istorychnyi shliakh, dosvid, dyskusii : monohrafiia* [The press of the inter-war Ukrainian emigration and the struggle for Ukraine’s independence: a historical way, experience, discussions: a monograph]. Zaporizhzhia: Prosvita [In Ukrainian].
- Deneka, O. (2006). *Ukrainska emihratsiina presa u Frantsii 20–30-kh rokiv XX st.: stanovlennia, rozvytok, problematyka* [The Ukrainian emigration press in France in 20–30th years of the twentieth century: formation, development, problems]: Candidate’s thesis: 10.01.08. Lvivskiy Natsionalnyi Universitet imeni I. Franka. Lviv [in Ukrainian].
- Kohut, M. (2007). *Dorohamy chuzhyny* [The roads in a foreign land]. Ternopil: Lileia [In Ukrainian].
- Lyst chytacha do redaktsii vid 21 hrudnia 1922 r. z prokhanniam pro podarunok na Ridzviiani sviata [Letter to the editorial staff on December 21, 1922 with a request for a gift on Christmas holidays] (F. 269, Op. 1, Spr. 1116, Ark. 50). *Central State Archive of Public Associations of Ukraine*, Kyiv [In Ukrainian].
- Lyst chytacha iz kytaiskoho mista Tiantszin-Khyny do redaktsii «Tryzuba» vid 14 hrudnia 1933 r. pro mistseve ukrainstvo [Letter from the reader from Chinese city of Tianjin-Hin to the editorial board of “Trident” on December 14, 1933, about local Ukrainians] (F. 269, Op. 1, Spr. 1116, Ark. 22–25). *Central State Archive of Public Associations of Ukraine*, Kyiv [In Ukrainian].

- Lyst Holovy Natsionalnoho Soiuzu Ukrainskykh studentiv (NaSUS) u Belhii A. Kishky do redaktsii «Tryzuba» vid 15 veresnia 1932 r. z prokhanniam dopomohy [Letter from the Chairman of the National Union of Ukrainian Students (NACUS) in Belgium A. Kishka to the editorial board of “Trident” on September 15, 1932, with the request for assistance] (F. 269, Op. 1, Spr. 1116, Ark. 4). *Central State Archive of Public Associations of Ukraine*, Kyiv [In Ukrainian].
- Lyst I. Matkovycha do administratora chasopysu «Tryzub» I. Kosenka vid 27 chervnia 1927 r. z prokhanniam znaity knyhu [Letter by I. Matkovich to the administrator of the magazin “Trident” I. Kosenko from June 27, 1927 with a request to find a book] (F. 269, Op. 1, Spr. 1116, Ark. 3). *Central State Archive of Public Associations of Ukraine*, Kyiv [In Ukrainian].
- Lyst I. Ohiiienka do redaktsii tyzhnevky «Tryzub» vid 28 lystopada 1933 r. z prokhanniam spriyannia poshyrennia zhurnalu «Ridna mova» [Letter by I. Ohiienko to the editorial board of the weekly “Trident” of November 28, 1933, with the request to promote the publication of the “Native Language” magazine] (F. 269, Op. 1, Spr. 1116, Ark. 21). *Central State Archive of Public Associations of Ukraine*, Kyiv [In Ukrainian].
- Lyst kerivnyka ukraïnskoi hromady v Hrenobli do redaktsii zhurnalu «Tryzub» vid 2 sichnia 1934 r. pro kulturolohichni aktsii ukraïntsiiv [Letter from the head of the Ukrainian community in Grenoble to the editorial board of the “Trident” magazine dated January 2, 1934, on the cultural activities of Ukrainians] (F. 269, Op. 1, Spr. 1116, Ark. 70). *Central State Archive of Public Associations of Ukraine*, Kyiv [In Ukrainian].
- Lyst lvivskoho vydavnytstva «Ukrainska Zahalna Entsyklopediia» do redaktsii tyzhnevky «Tryzub» vid 25 zhovtnia 1933 shchodo spivrobotnytstva [A letter on cooperation from the Lviv Ukrainian Publishing House “Ukrainian General Encyclopedia” to the editorial board of the “Trident” magazine on October 25, 1933] (F. 269, Op. 1, Spr. 1116, Ark.14). *Central State Archive of Public Associations of Ukraine*, Kyiv [In Ukrainian].
- Lyst lvivskoho vydavnytstva «Ukrainska Zahalna Entsyklopediia» do redaktsii tyzhnevky «Tryzub» vid 8 lystopada 1933 shchodo spivrobotnytstva [Letter on cooperation of the Lviv publishing house “Ukrainian General Encyclopedia” to the editorial board of the weekly “Trident” of November 8, 1933] (F. 269, Op. 1, Spr. 1116, Ark. 15). *Central State Archive of Public Associations of Ukraine*, Kyiv [In Ukrainian].
- Lyst L. Zadorozhnoho z Latvii do administratora zhurnalu «Tryzub» I. Kosenka vid 19 lystopada 1933 r. z prokhanniam posprijaty prydbaty ukraïnski natsionalni kostiumy dlia khoru ta pro pidtrymku aktsii na pomich holoduïuchym v Ukraini [L. Zadorozhnyi’s letter from Latvia to the manager of “Tryzub” journal Kosenko I. from 19.11.1933 with a request to help with buying national costumes] (F. 269, Op. 1, Spr. 1116, Ark. 16–17). *Central State Archive of Public Associations of Ukraine*, Kyiv [In Ukrainian].
- Lyst M. Lyska z Berlina do redaktsii «Tryzuba» vid 27 lystopada 1933 r. z prokhanniam vyslaty zhurnal [Letter from M. Lysk from Berlin to the editorial board of Trident on November 27, 1933, with the request to send the magazine] (F. 269, Op. 1, Spr. 1116, Ark. 33). *Central State Archive of Public Associations of Ukraine*, Kyiv [In Ukrainian].
- Lyst Myrona Polishchuka z Korsiky do spivrobotnyka zhurnalu «Tryzub» I. Rodycheva vid 27 lystopada 1933 r. z prokhanniam vyslaty zhurnal [Letter from Miron Polischuk from Corsica to the staff member of the “Trident” magazine I. Rodichev from November 27, 1933, with the request to send a magazine] (F. 269, Op. 1, Spr. 1116, Ark. 32). *Central State Archive of Public Associations of Ukraine*, Kyiv [In Ukrainian].
- Lyst paryzkoï ukraïnskoi hromady do redaktsii tyzhnevky vid 29 travnia 1934 r. shchodo drukuvannia prohramy [Letter from the Parisian Ukrainian community to the editorial board of the weekly of May 29, 1934, regarding the printing of the program] (F. 3537, Op. 1, Spr. 2, Ark. 21). *Central State Archive of the Supreme Governance and Management of Ukraine*, Kyiv [In Ukrainian].

- Lyst p. Kovtuna do redaktsii zhurnalu «Tryzub» vid 4 hrudnia 1933 r. z pidtrymkoiu blahodiinoi aktsii [Letter by Mr. Kovtun to the editorial board of the magazine “Trident” of December 4, 1933 with the support of the charity action] (F. 269, Op. 1, Spr. 1116, Ark. 16–17). *Central State Archive of Public Associations of Ukraine*, Kyiv [In Ukrainian].
- Lyst S. Okatoho do redaktsii zhurnalu “Tryzub” vid 28 hrudnia 1933 r. pro uspihky ukrainskoho fermiera [Letter S. Okatyi to the editorial board of the magazine “Trident” from December 28, 1933 on the successes of the Ukrainian farmer] (F. 269, Op. 1, Spr. 1116, Ark. 59). *Central State Archive of Public Associations of Ukraine*, Kyiv [In Ukrainian].
- Lyst Ukrainskoho ekonomichnoho biuro do redaktsii «Tryzuba» vid 12 veresnia 1933 r. z oplachenym rakhunkom za knyhy [Letter from the Ukrainian Economic Bureau to the editorial board of “Trident” on September 12, 1933, with a paid account for books] (F. 3537, Op. 1, Spr 1, Ark. 4). *Central State Archive of the Supreme Governance and Management of Ukraine*, Kyiv [In Ukrainian].
- Lyst Ukrainskoi knyharni Teodora Savuly u Vidni do redaktsii tyzhnevnyka «Tryzub» vid 7 liutoho 1933 r. z propozytsiieiu spivrobotnytstva [The letter of the Ukrainian Theodor Savuly bookstore in Vienna to the editorial board of the weekly “Trident” of February 7, 1933, with a proposal for cooperation] (F. 3537, Op. 1, Spr 2, Ark. 27). *Central State Archive of the Supreme Governance and Management of Ukraine*, Kyiv [In Ukrainian].
- Lyst Ye. Bondaria do administratora chasopysu «Tryzub» I. Kosenka vid 10 hrudnia 1933 r. pro doliu ukrainsiv na chuzhyni [Letter by E. Bondar to the administrator of the magazine “Trident” I. Kosenko of December 10, 1933 on the fate of Ukrainians in a foreign country] (F. 269, Op. 1, Spr. 1116, Ark. 36). *Central State Archive of Public Associations of Ukraine*, Kyiv [In Ukrainian].
- Lyst Yuriiia K. z Persii administratoru «Tryzuba» I. Kosenku vid 28 lystopada 1933 r. pro umovy zhyttia emigrantiv iz zapysom rozpovidi vid utikachiv z Ukrainy pro holodomor [Letter by Yuriy K. from Persia to the administrator of “Trident” I. Kosenko from November 28, 1933 on the living conditions of emigrants with the written story about Holodomor, told by fugitives from Ukraine] (F. 269, Op. 1, Spr. 1116, Ark. 22–25). *Central State Archive of Public Associations of Ukraine*, Kyiv [In Ukrainian].
- Mykhalchuk, V. (1999). *Ukrainska biblioteka im. S. Petliury v Paryzhi: zasnovannia, rozvytok, diialnist (1926–1998)* [Ukrainian Library named after S. Petliura in Paris: founding, development, activities (1926–1998)]. Kyiv: Vyd-vo im. O. Telihy [In Ukrainian].
- Statti, informatsii ta opovidannia antyradianskoho zmistu, zibrani Rudichevym I. poch. 1941 [Articles, information and stories of anti-Soviet content, collected by I. Rudychiv. Beginning of 1941] (F. 4362, Op. 1, Spr. 22, Ark. 1–97). *Central State Archive of the Supreme Governance and Management of Ukraine*, Kyiv [In Ukrainian].
- Tymoshyk, M. (2000). «Lyshus naviky z chuzhynoiu...»: Mytropolyt Ilariona (Ivan Ohiienko) i ukrainske vidrozhennia [“I’ll stay in a foreign land ...”: Metropolitan Ilarion (Ivan Ohiienko) and the Ukrainian revival]. Kyiv; Vinnipeh [In Ukrainian].
- Tyzhnevi zvity pro zbory, shcho vidbuvalysia v klubi «Rotary» v Belhradi [Weekly reports on the meetings held at Rotary Club in Belgrade] (F. 3537, Op. 1, Spr. 5, Ark. 64–97). *Central State Archive of the Supreme Governance and Management of Ukraine*, Kyiv. [In Ukrainian]
- Zhyvotko, A. (1999). *Istoriia ukrainskoi presy* [The history of the Ukrainian press]. (M. S. Tymoshyk, Compiler). Kyiv: Nasha kultura i nauka [In Ukrainian].